

Dobszay László

GONDOLKODÓ

füzetek

A SZÖVEGÉRTÉS RŐL

JEGYZETEK A LITURGIÁRÓL:

9. Énekek a szentekről

10. Sajnálom...

5. szám

2003. január

Felelős kiadó:
Dobszay László

Gondolkodó 1. füzet: A keresztény értelmiségi (I). – Jegyzetek a liturgiáról: 1. Igazság és érthetőség. – 2. Hogyan imádkozzuk a 118. zsoltárt?

Gondolkodó 2. füzet: A keresztény értelmiségi (II). – Jegyzetek a liturgiáról: 3. Az éneklőszék. – 4. A liturgikus stílus szétesése. – Aquinói Szent Tamás a hit megvallásáról.

Gondolkodó 3. füzet: A keresztény értelmiségi (III). – Jegyzetek a liturgiáról: 5. A liturgikus homília formája. – 6. Benedictus Dominus Deus Israel. – Szent Ágoston beszéde az újonnan megkereszteltekhöz.

Gondolkodó 4. füzet: A karácsonyi virrasztó zsoltosma. – Jegyzetek a liturgiáról: 7. A karácsonyi nagyéneklés. – 8. AZ 50. zsoltár utolsó versei. – Melléklet: Az esztergomi zsoltosma karácsonyi matutinuma.

Kézirat gyanánt

A szövegértésről

Olvastuk az újságokban, hogy egy nemzetközi felmérés szerint a magyar diákok szövegértésben igen hátul állnak a ranglistán. Ez pedig baj, nagy baj. Nemcsak azért, mert aki gyenge szövegértésben, az még egy használati utasítást sem tud helyesen megérteni (még kevésbé megfogalmazni), tehát az ún. mindennapi életben mond csődöt. Még inkább azért baj, mert a szövegértés *mindenféle* tudás és értelmi művelet kulcsa. Aki gyenge, pontatlan, felületes a szövegértésben, az minden értelmi műveletben gyenge pontatlan, felületes. Ha az ember – a keresztény filozófia szerint – „animal rationale”, vagyis értelemmel bíró állat, akkor a szövegértés gyengesége egész ember-voltának sérültségét vagy sérülékenységét jelzi.

Szent Tamás tanítása szerint – kissé túlzóan fogalmazva: – a butaság bűn (Summa Theol. II. 2. q. 47-56 passim, különösen is például q. 53, a. 2; q. 49, a. 1; vö. q. 46, a. 2.). Nem arról van szó, hogy a született tulajdonságainkért hibáztathatók lennénk. Tamás arra mutat rá, hogy az értelem nemcsak született, hanem megszerzett képesség, melynek – adottságainkkal és feladatainkkal arányos – kiművelése kötelesség, elhanyagolása erkölcsileg kifogásolható („imprudencia est peccatum ratione negligentiae, qua quis non adhibet studium ad prudentiam habendam” = „az oktalanság bűn azon hanyagság okából, mellyel valaki nem törekszik megszerezni az okosságot”). Mivel pedig „a kegyelem nem lerombolja, hanem feltételezi és tökéletesíti a természetet” (témánk esetében az értelmes emberi természetet), e sérülés kihat a vallási életre is.

1.

A szöveg: a leírt vagy elhangzó emberi (vagy isteni) beszéd. A szövegértés: a beszéd megértése. A beszédet tekinthetjük egyszerűen az emberi érintkezés eszközének („a beszéd kommunikatív szerepe”). E funkcióját is csak akkor tölti be, ha pontos, és pedig pontos mind a közlő, mind a befogadó oldalán. Vagyis akkor, ha a beszélő tényleg azt mondja (vagyis tényleg az jelenik meg „szöveg” formában), amit mon-

dani akar, a másik oldalon pedig az olvasó, hallgató a szöveg segítségével magáévá teszi a szándékolt közlést: nem ért rajta mást, mint amit a szöveg valójában mond; nem veszik el semmi a szöveg teljes tartalmából; és a közlendőket abban a rendben, abban a logikai összefüggésben fogadja be, ahogy azok a beszélőben éltek. A hibás szövegértés tehát háromféle lehet: a *téves* szövegértés, a *töredékes* szövegértés és a *rendezetlen* szövegértés.

A mindennapi kommunikáció szövegértési zavarait ügyel-bajjal el tudjuk háritani: utána kérdezzünk, tanácsot várunk hozzáértő emberektől, kérjük a beszélőt, mondja el a dolgot még egyszer, más szavakkal, „egyszerűbben”, végső esetben saját kárunkból tanuljuk meg, mi lett volna a szöveg (mondjuk egy pályaudvari tájékoztató) helyes értelme.

Azonban a beszéd ennél többre hivatott. Az emberiség a beszéd révén tör az igazság megismerésére és közlésére. Ugyanis a beszéd nem más, mint az elmében élő gondolatok jelekkel történő kifejezése. Az elmében élő gondolatok pedig a valóságnak sikerült vagy sikerületlen leképzései. Az igazság: az értelemnek és a valóságnak megegyezése (adaequatio intellectus et rei; Summa Theol. I. q. 21. a. 2). Vagy Szent Ágoston szavaival: „veritas est, qua ostenditur id, quod est” (az igazság mutatja fel azt, ami van; De vera religione c. 36.).

Az emberi elme négyféle módon törekszik az igazság megismerésére: *tapasztalással* (a tények megismerésével), *gondolkodással* (a tények összefüggésének, okainak megismerésével), *megvitatással* (a valóságról alkotott vélemények összevetésével) és *tanítással–tanulással* (megismert valóság felmutatásával illetve annak, legalábbis időleges, elfogadásával). Nyilvánvaló, hogy az igazság megismerésének mindegyik művelete szorosan kapcsolódik a beszédhez. A nyelv-pszichológia szerint már a világ megismerésére és megértésére tett erőfeszítés is (vagyis a tapasztalatszerzés és az átgondolás) nyelvi közegben megy végbe. Akár tudatosan, akár nem, szemlélődésünk és töprengésünk során is szavakban és mondatokban gondolkozunk. Ez a *belső* beszéd *külső* beszéddé, tehát szöveggé válik, mielőtt azt másokkal megvitatjuk, vagy másoknak az általunk megismert igazságot kifejtjük.

A nyelvi közeg ott áll még a matematikai ismeretközlés mögött is. A matematikai jelrendszer, a képletek, a levezetések végső soron szövegeknek, mondatoknak sűrített kifejezései. Az egyetlen szót sem tartalmazó matematikai formulák is elmondhatók lennének mondatokban, csak éppen nehézkesebben és a pontatlanság veszélyével. A matematika talán éppen az egyik legjobb figyelmeztetés a „szöveg” felelősségére. A matematikai formulákban az elemeknek és az elemek rendszerének hibátlanul pontos jelentéssel kell bírniuk, mert a legkisebb hiba is meghamisítja a végeredményt, vagyis a kimondott igazságot. Ugyanígy kell minden szövegnek is egy belső, „matematikai” rendet létrehoznia, melyben az egyes elemek is, azok összefűzése is pontosan kifejezi a szándékolt értelmet, s azon keresztül magát az igazságot. De ahogy hiába pontos egy matematikai formula, ha az olvasó nem érti annak elemeit és az elemek egymáshoz rendelését, ugyanúgy a szövegben közölt igazság is csak az „értő” olvasóhoz jut el, ahhoz, aki a szöveg egyes elemeit is, az elemek láncolatát, rendezettségét is fel tudja fogni.

Minden „nagy” szöveg (a jelző itt nem a műfajra vonatkozik, hanem a megmunkáltságra) valamiképpen egy matematikai levezetés tisztaságát idézi. Bármily furcsa, még a költői szöveget is ide vonom, mert az ismeretátadó szövegektől eltérő módon, de a jó verset vagy novellát is ugyanaz a kemény fegyelem formálja, mint a tudományos prózát. Annak megértése a vers olvasójától is megkívánja, hogy tapadjon a szöveghez, s a felületesség ugyanúgy megbosszulja magát, mint a tudományos próza olvasójának esetében.

Nem is rossz modellje a szövegértésnek a matematikai értés. A matematikai formulában is három szintje van az értésnek. Először is tudni kell, mit jelent az egyenlőségjel, az „a” vagy „pi” szimbólum. A verbális értés folyamatában ez nagyjából a *szavak* ismeretének felel meg. A második szint: meg kell érteni azokat az állításokat, melyeket a matematikai formula jelcsoportja közöl; például hogy egy mennyiség háromszorosa egy másik mennyiségnek. A verbális értés folyamatában ez nagyjából a mondatok, állítások, tételek szintjének felel meg. A teljes levezetésben az állítások maguk is elemei, segédtételei egy gondolatmenetnek. A verbális értés folyamatában a harmadik szint a mondatok, bekezdések egymásra épülését, végül is a szöveg-egész belső

rendjét, a fő és hozzá tartozó mellék- vagy másodrendű mondanivalók viszonyát jelenti. A szöveget tehát az érti, aki az egyes *szavak* pontos megértésétől az *állítások* megértésén át eljut a *gondolatmenetig*, szöveg belső logikája által közölt igazságok felfogásáig.

2.

Mezey László a „Deákság és Európa” című nagy művében bemutatja az európaiságunkat megalapozó középkori iskolázás működését, de a mögötte álló antik ideált is (lásd a könyv 13-28. oldalát). Csak néhány fontos mondat e könyvből:

Az antik retorika „... a jól elrendezett, fegyelmezett gondolkodás, fogalomalkotás, szólás hatalmas birodalmát” veszi birtokba. Mert „a szólás tudománya, jól ismert és gyakorolt mestersége nélkül a valóság igazán meg nem ismerhető és el nem mondható”. Az erre való felkészítés egy olyan átfogó nevelés része, mely „az emberi és erkölcsi kezdetlegességekből való kijutással párhuzamosan, szellemi és erkölcsi értelemben csiszoltabb, formásabb emberi magatartást alakít ki. A *paideiát* a latinra az *eruditio* szóval fordították. A szó alapja az e-rudire ige, azaz a ruditas-ból, a nyerseségtől, formátlanságtól szabadulást értették rajta.” A szóval foglalkozó stúdiumokat különös erkölcsi kötelezettség terheli, hiszen ezek révén vállalhat az ember felelősséget szavaiért, gondolataiért. E stúdium „ars” vagy görögül „techné”, vagyis mesterség, ha tetszik tudomány és művészet, mely technika ugyan, de a legmagasabb értékek birtokba vételének nélkülözhetetlen eszköze. „...az emberi szellem minden tevékenységével, minden alkotómunkájával szemben ez a módszeresség, szigorú fegyelmezettség – ma úgy is mondhatnánk: szakszerűség – volt a legfőbb követelmény.”

A középkori elemi iskola a szóval foglalkozó három diszciplinát, vagyis a grammatikát, a dialektikát és a retorikát egybefogva az egyik legfontosabb, sőt azt mondhatjuk, az egyetlen fontos tantárggyá tette. Mellette igazából csak egy jött még számításba: a zene. Így volt a *lectura* és a *cantura* a műveltség kettős tartóoszlopa, föl egészen a 18. századig.

Hogyan elégedhettek meg azzal, hogy az „elemi” iskola csak két tárgyat oktasson? A *canturát* most figyelmen kívül hagyva, ennek igen

egyszerű, s mára is tanulságos oka volt. A „nyelvtan” nem egyszerűen egy tantárgy a sok közül, hanem minden tudás kulcsa. Aki a szövegben nem tud tájékozódni, az nem érti meg a történelmet, a jogot, a filozófiát, a teológiát, de a fizikát, földrajzot, biológiát sem. Aki nem rendelkezik ezzel az „ars”-szal, vagyis technikával, az félreérti, hiányosan érti, felületesen érti, amit bármiről, más tudományokról is olvasni vagy hallani fog. Viszont aki megszerezte a képességet, hogy egy szöveg értelmébe behatoljon, az később ezt a képességet bármilyen tárgyban alkalmazhatja: rálépett az útra, mely a legkülönbözőbb tudásterületeken a csúcshoz vezetheti őt.

A szövegértés tehát az egyetemes tudás forrásait nyitja meg az ember számára. Művelése közben válik emberré abban az értelemben, hogy értelme kilép a ruditas-ból, a faragatlanságból (mondhatjuk zárójelben, abból a faragatlanságból, mely ma, az ismeretek dömpingjében, a civilizációs fejlettség látszat-eredményeinek ellenére is fenyeget minket). Kétségtelen, hogy az embert nem egyedül az értelem teszi emberré. Akarata is van, mely a szeretetben éri el legmagasabb fokát. De a maga állapotához mérten kiművelt értelem nélkül sincs humán kultúra. A kultúra nem bizonyos szakmák (pl. iparművészet) vagy tárgyak (például „öltözködés-kultúra”), formák („hangszeres zene”), intézmények („művelődési ház”) létét jelenti, hanem az embernek kiemelkedését a faragatlanságból, a mai ifjúság szavával: a bunkóságból (egyébként a diákszó mögött ugyanaz a képszerűség érezhető, mint a „ruditas”, „faragatlanság” mögött.)

Az európai iskola olyan szókészletet, terminológiát, gondolkodási és kifejezési metodikát, a gondolkodásnak és beszédnek olyan közös nyelvét teremtette meg (különösen, amíg az értelmiségi anyanyelve a latin volt), mely meghatározóvá vált minden később kialakult szakmára nézve, s mely az európai fejlődés sajátos útjának egyik leglényegesebb tényezője lett.

A szövegértés képességének megromlása ennek az európai humán civilizációnak elvesztésével fenyeget, s nem csak minket, akik az említett felmérés szerint oly hátra kerültünk ebben az arsban, hanem a „fogyasztói társadalom” egészét.

A szövegértés gyengesége különösen veszedelmes azoknál, akiknek mintegy hivatából a szavakkal kell foglalkozniuk. Az íróknak, tanároknak, papoknak, közvélemény-formálóknak, közéletben szerepet játszóknak, a dolgokról nyilatkozó, vitázó embereknek különösen gondosnak kell lenni, amikor mások szövegét próbálják megérteni vagy saját szövegüket megalkotni. Az iskolától meg éppen joggal várnánk el, hogy diákjait mindenekelőtt a „beszéd- és értelemgyakorlatban” kiképezze. Ismét és ismét meglep, hogy egyetemi hallgatók milyen gyarlón olvasnak, mennyire kevésbé látják át egy szöveg szerkezetét, milyen nehezen jutnak el a szövegtől a benne közölt valóság megragadásáig. Rendre elbuknak a szövegértés egyik legjobb próbáján, az idegen nyelvből való fordításon, mert talán minden szót lefordítanak, de nem jutnak el a szerző gondolatáig, főképpen gondolatmenetéig. Napról-napra meglep, hogy felnőtt, értelmiségi munkát végző urak és hölgyek (politikuskok, újságírók, papok) mennyi „csúsztatással”, félreértelmezéssel, logikai hibával kommentálják mások beszédét, s alkotják meg a magukét.

3.

Nem kétséges, hogy a szövegértés problémái részben visszavezethetők az iskolán kívüli társadalmi tényezőkre (szövegdumping, túlzott ingergazdagság, tévé-kultúra, reklám, a politikának, üzletnek „célzott” beszédei). De valószínűleg a modern iskola bizonyos divatjai is vétkek a dologban: negatíve azzal, amit nem tesznek meg, pozitíve azzal, amit helytelenül erőltetnek.

Gyakran támadják a régi iskolát a verbalizmus vádjával. A megfogalmazások, meghatározások, idézetek pontos „visszaszajkózásával” szemben a jó feladatmegoldás, a tesztek kitöltése, a gondolatok szabad megfogalmazása látszik eszménynek. Ennek jegyében szorult háttérbe a memoriter is. A szóképes olvasás a betűvel, mint a leírt beszéd legkisebb elemével való viszonyt lazította fel, a néma olvasás a beszéd hangzó teste iránti érzék kialakulását gátolja, a gyorsolvasás igénye kifejezetten az elemző olvasás technikájának megszerzését akadályozza.

Ezek a kívánalmak az elérendő végső célok szintjén igazak. A gyakorlott ember szóképpen olvas, képes gyorsan átfutni szövegeket.

Igyekeznek a dolgok külső jeleinek reprodukálásán túllépve a dolgokat megérteni és megnevezni. Csakhogy erre a fokra el is kell jutni. A jelen írás terjedelme nem enged többet, mint hogy a gondolatok megindítására elősoroljak néhány olyan eszközt, mellyel tanár a diákot, de bárki önmagát a szövegértésben fejleszteni tudja.

A szövegértés a biztos olvasáskészség függvénye. Aki jól olvas, annak teljes figyelme szabad marad az olvasott szöveg megértésére. Aki küzd az olvasással, az alig tud figyelni annak értelmére. Ne felejtsük, a litteratúra a litterával kezdődik!

A littera tisztelete, a betű megbecsülése (melynek szertartása a szépírás) mintegy továbbfejlődik a szó és a beszéd megbecsülésévé. Nem becsüli a gondolatot, aki nem becsüli az azt hordozó „anyagot”, a nyelvet – a maga konkrét lexikai és szintaktikai szerkezetében. A nyelv olyan, mint a szentség: nemcsak jelzi, hanem valamiképpen hordozza is a jelölt dolgokat (ez esetben fogalmat, gondolatot).

A valahai elemi iskolában naponta 10-15 percig olvasott közösen, hangosan, szótagolva az osztály. Kisdiákoknál a gyakori közös vagy egyéni hangos olvasás a hangzók pontos megformálására, kiejtésére szoktat; szabályozza (lassítja) az olvasás és beszéd tempóját, megköveteli, hogy a szótagok teljes időértékükben megszólaljanak, a magyar mondat ritmusát és lejtését, vagyis belső szerkezetének időbeli lefutását véli a gyermek érzékeibe.

A hangos olvasás egy idő után átadja helyét a néma „szemmel-olvasásnak”. De a fogalmazásban nem így van. A mondat ritmusát, a gondolat kibontakozását csak az elmondott szöveg tempójában lehet élvezni. Én ma is „hangosan” fogalmazok (ezt az írást is), legalábbis annyiban, hogy ajakkal végigformálom a mondatokat, vagy képzeletben a hangos olvasás tempójában, mintegy belső hallásban hallva írom és ellenőrzöm azokat.

Sokat ad az is a kisdiáknak, ha a tanár sokat és szépen előolvas. Nem alakulhat ki a szövegértés, csak abban, aki sok jó szöveggel találkozott. A tanár tagolt beszéde minta a diáknak. A tanár képes úgy szabályozni olvasásának tempóját, hogy az összhangban legyen a diá-

kok életkorával, s így a hallgatók az egyes szavakat, szócsoportokat, végül az egész gondolatmenetet megragadhatták.

A memoriter szövegek (próza és vers) a kifejezés kicsiszolt modelljeit plántálják az emlékezet mélyrétegeibe. Nemcsak emlékezetes mondatok, mondások, szavak, szókapcsolatok, bölcsességek, szépségek, rímek, ritmusok ragadnak meg az agyban, hanem olyan szkémák is, melyekbe később mintegy behelyettesíthető az önálló gondolat nyelvi jele, majd belőle új gondolatok új és új nyelvi kombinációkat generálhatnak.

Valószínűleg nagyon hasznos lenne, ha az általános iskolában sok időt töltenének szómagyarázattal. Meg kellene ismerkedni, melyik szó pontosan mit jelent, miben különbözik értelme a rokonértelmű szavakétól, milyen jelentésbeli vagy stílári árnyalatok választják el őket egymástól. Gyűjteni lehetne egy fogalomra, fogalomcsoportra, tárgykörre vonatkozó szavakat, s mindig mérlegre tenni jelentésük (jelentéseik) eltéréseit. Azt hiszem, olyan „játék” ez, melyben örömmel és haszonnal venne részt minden diákcsoport, s eredményes lenne akkor is, ha nem az osztályzat-szerzés a közvetlen cél.

A „szövegelemzést” volt alkalmunk évtizedek alatt megutálni. De miért? Mert úgy éreztük, hogy a szöveg csak ürügy a magyarázó (tanár, könyv, tanár stb.) politikai, moralizáló, vagy akár vallásos szentenciáinak elmondására. A szöveg magyarázatát a belemagyarázás foglalta el. A jó szövegmagyarázat (az antik „enarráció”) ragaszkodik a szöveg testéhez. Első feladata az, hogy elhárítsa a szövegértés akadályait; a második, hogy feltárja, mit közöl a szöveg; és csak ezen keresztül, a szöveg által engedett fokig azt, hogy mit gondolt az író. Csak a legutolsó lépés lehet, hogy magáról arról a dologról, amiről szó van, véleményt mondjon („szerintetek hibás volt-e Hamlet?”). Ez a „szűk” cél meghatározza a ráfordítandó időt is: annyit kell „elemezni”, amennyi valóban hasznos és szükséges.

Nem állok magamban, amikor sajnálkozom a 4-5 perces verbális iskolai felelet elhanyagolásán. Sem az írásbeli számonkérés, sem a teszt, sem a „villámkérdések” nem pótolják annak a sokszor valóban kínlásnak hasznát, amikor a diák megpróbál egy folyamatos szöveget létrehozni (írásban is, előszóban is). Szükséges, hogy ez a szövegalkotás

kritika alá kerüljön. Persze ha egy iskola sokféle tantárgy sokféle anyagát akarja átnyomni a diák-agyon, akkor sajnálja az időt attól, hogy a diákot szembesítse saját és mások szövegének megítélésével. Pedig egymás írásainak, beszédeinek bírálata érdekes és fejlesztő gyakorlat. Sőt, tanárként szívesen bevinnék az osztályba rossz szövegeket, hadd szedjük szét kéjjel ízecskéire: valószínű, hogy egy ilyen boncolás után az idegen szövegre is, saját szövegére is más szemmel néz a diák.

Az egyetemista „gyógypedagógiában” nagyon építőnek találtam, amikor általam felolvasott, jól fogalmazott, klasszikus értékű tudományos szövegeket emlékezetből mondatonként megismételtettem. Nem a tartalmát, hanem a mondatot úgy, amint van. Nem „szajkózásról” van szó. Azt tanítottam, hogy hallgatás közben próbálják az értelem komoly erőfeszítésével megfigyelni és megjegyezni, hogyan ízulnek egymáshoz a mondatrészek, miért éppen azt a szót választja a szerző, milyen logikai sort alkotnak a gondolat egységei. A feladat azután a mondat szóról-szóra való rekonstruálása, az tehát, hogy ebből a megértett gondolatból építsék fel újra a mondatot. A következő lépésben néhány mondat elhangzása után rekonstruálják e mondatok logikai fonálát, most már „saját szavaikkal”, de közben még most is minél többet felidézve az eredeti szavakból. Ne féljünk attól, hogy az utánzásnak, idézésnek ez az iskolája árt az önállóságnak. Valódi önállóságra, valódi szabadságra csak az jut el, akinek ehhez megvan a gazdag eszköztára. Ezt az eszköztárat utánzással, idézéssel szerzi meg, s minél többet „utánzott, idézett”, annál gazdagabb és biztosabb lesz saját alkotásában. Kár, hogy ezekre az elkésett gyakorlatokra ilyen fokon már nem fordíthattam annyi időt, amennyi beérlelte volna az eredményt.

Hasznos etűd volt az is, amikor jó cikkeket megadott időtartamon belül kellett előszóban ismertetni, vagy megadott terjedelemben recenziálni. Egy 15-20 oldalas cikket lehet ismertetni egy percben, lehet tízben is. Más-más szűrőt kell alkalmazni, a kerettel arányos fontosságú elemeket kiemelve. Azt szoktam tanítani, hogy a jó cikknek van egy végső mondanivalója, egy egy-mondatban elmondható tartalma, „tézise”; az ezt bizonyító tényeket általában négy-öt pontban össze lehet foglalni. Ám mindegyik pontot rész-állítások, segédtetelek, alárendelt érvelések igazolnak. Végül ezeket az alárendelt részeket egyes monda-

tok logikus sorozata fejt ki. Felismerhető tehát a cikk hierarchikus szerkezete (akkor is, ha azt nem találja szájba rágva az I/A/1/a vagy 1.4.2.2. típusú jelölés). Attól függően, hogy valakinek milyen terjedelmű összefoglalásban kell ismertetnie egy cikket („milyen szűrőt alkalmaz”), a tartalmi hierarchia eltérő szintjein beszél.

Ez a hierarchia eszembe juttatja azokat a tanácsokat, melyeket kamaszkorunkban kaptunk az olvasáshoz. Szívesen tovább adom, nem is csak kamaszoknak, hiszen a szövegértés „iskolájában” a felnőttek is rájuk szorulhatnak („ki miben kezdő, abban gyermek” – mondja Kodály).

Jegyzeteljünk sokat és gondosan. Apropos Kodály: van egy cikke a jó jegyzetelés technikájáról, címe: „Böjti Zsoltár, avagy hogyan kell jegyzetelni”. Ebben többek közt ezt írja: „A jegyzetkészítés nem *egy* tárgyban való előmenetel biztosítóka...”, ha megtanulnak jegyzetelni „általános szellemi fejlődésüket terelik biztosabb vágányra. A külalak sem közömbös... A térbeosztás grafikai érzéket fejleszt, világosan tagolja az anyagot. A jó jegyzetelés egyúttal önnevelés. Jellemünk javul, írásunk is jobb lesz.” Az nem jegyzetelés, hogy a könyvből, cikkből kiúrnak bizonyos mondatokat. A jegyzet egy elemzés eredménye. Másfajta elemzés áll a cédulázás mögött: ilyenkor a cikk összefüggéséből kiemeljük az egyes tudáselemeket, hogy máskor más tematikus környezetben is fel tudjuk idézni.

Egyes esetekben az írásmű fönt említett hierarchiáját megjeleníthetjük a margón (nem tollal, csak ceruzával!). Számozás, azon belül betűzés vagy tárgyszók felírása kényszerít az elemző olvasásra, egyúttal később megkönnyíti az olvasottak visszaidézését.

Az aláhúzással már vigyázni kell. Az kétségtelenül az olvasás magasiskolája, amikor az ember megtalálja azt az egy vagy két szót, ami eligazít a szöveg szerkezetében. Szörnyű látni, ha valaki hosszú sorokat, mondatokat húzkodott alá folyamatosan a könyvben.

Fontos, hogy olvasás közben tisztázzuk, mit nem értünk, vagy nem értünk pontosan. Aminek lehet, nézzünk utána. Ahol lehet, próbáljuk az olvasottakat szembesíteni a szövegben felidézett valósággal, (kottapéldák, képek, térkép, idézet, történeti adat); ami homályban maradt számunkra, azt próbáljuk felderíteni. Amivel pedig nem tudunk elbán-

ni, azt jegyezzük meg, vagy jegyezzük fel, hogy máskor, máshol tisztázassuk a kételyt.

Mindez megkívánja, hogy az olvasásra valóban érdemes műveket lassan és figyelmesen olvassuk. Szánjunk rá időt, ne ugráljunk fel a könyv mellől; ne fekvé olvassunk, hanem íróasztal mellett ülve, a könyv mellett ceruzával–papírral. Ha kell, álljunk meg, gondoljuk át az olvasottakat vagy szembesítsük korábbi tudásunkkal. Lehet, hogy az eredmény egy „ahá!” lesz, vagy egy fejcsóválás, mindenesetre: elgondolkodás. Itt derül ki, hogy az olvasásnak erkölcsi feltételei is vannak. Ahogy Kodály az előbb említett cikkében mondja: „Minden tanulás alapja a figyelem. A koncentrált figyelem iskolája a jegyzés. Aki megtanul koncentráltan figyelni, kevesebb idő alatt többet tanul minden téren.”

Ennyit erről ma. A 6. Gondolkozó füzetben arról lesz szó, mit jelent a szövegértés a hitoktatásban, homiletikában, teológiában, egyházi közbeszédben.

Antifonák Krisztus keresztségének ünnepére

A régi embert hogy megújítsa, Krisztus a keresztséghez járult; megromlott természetünket víz által fölemelte, s romolhatatlan ruhába öltöztet immár minket.

Te vagy, ki lélekkel és tűzzel kitisztítod az emberi betegséget: Istennünk, Üdvözítőnk, dicsérünk mind ma téged.

Megremeg a Keresztelő, és nem meri érinteni Istenének homlokát; felkiált félelemmel: szentelj meg, Üdvözítő!

A Sárkány fejét letörte Krisztus a Jordánnak vizében, s az ő nagy hatalmából kimentett immár mindent.

A nagy misztérium ma kinyilvánul nekünk, mert aki mindent teremtet, lemossa bűneinket a Jordánnak vízárjában.

János, az Előhírnök ujjong, s vele együtt a Jordán; míg keresztkedik az Úr, a földkerekségen ujjongás támad, és megadatik a bűnök bocsánata, szentté lesz a vízár; kiáltunk mind az Úrnak: irgalmazz nekünk!

A vízforrások megszentelődtek, midőn megjelent Krisztus, itt ragyog dicsőségben; most merítsetek vizet az Üdvözítő forrásából: megszentelt minden teremtményt Istenünk, Krisztus.

(A latin Egyház a 8-9. században vette át és fordította le a keleti liturgiából ezt az antifóna-sorozatot. Dallammal lásd: Énekes Zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján – III/A Karácsonyi Diurnale.)

Január 21: Szent Ágnes római vértanú-szűz (+ 304 k.) ünnepe

Ágnes, boldog szűz, e napon
született, mikor szellemét
szent vérével öntözte meg
s úgy küldte vissza ég felé.

Fáklyát kap kézbe, hogy hamis
istennek gyújtson illatot,
s felel: „Krisztus szüzeihez
nem ilyen fáklyák illenek.”

Még férjhezmenni fiatal,
vértanúságra már erős:
holott a férfihit meging,
s a fáradt vénség megtörik.

„E tűz eloltja a hitet!
Ez a láng elfedi a fényt!
Vágj, pallos, vágj, hogy elfolyó
vérem az oltárt oltsa ki!”

Kettős gonddal a remegő
szülők őrzik a lányszobát,
de minden ajtón áttör az
igázhatatlan áhitat.

Mily szép volt, megsebezve még!
Magára vonta öltönyét.
Szemérme legfőbb gondja, hogy
meg ne láthassák meztelen.

Azt hinnéd, nászra vezetik,
oly vidám arccal lépeget,
különös nászkincset visz ő
s szív-vére lesz a hozomány.

S meghalt; de még szemérme élt.
Arcát kezével fedte ő.
Mikor elesett: térdre hullt
illendően, szépen, megadón.

*Ambrosius himnusza Szent Ágnes vértanúságáról;
Babits Mihály fordításában*

Jegyzetek a liturgiáról

9. Énekek a szentekről

Egy-egy boldoggá- vagy szenttéavatás után – érthető módon – megnő a „kereslet” megdicsőült testvérünkről szóló énekek iránt. Jó alkalom ez a visszapillantásra: hogyan alakította az egyetemes egyház a századok folyamán a szentek liturgikus tiszteletét, milyen felfogás olvasható ki régi énekeikből?

Az első keresztény századokban a szentek énekeit három vonás jellemzi. 1) Többnyire nem az egyént ékesítik fel, hanem a szent „típusát” éneklik meg: az apostoliságot, a vértanúságot, a szüzességet. 2) A szent ünnepén nem annyira a szentet dicsőítik, mint inkább Istent, aki „csodát művel az ő szentjével” (4. zsoltár). Ahogy Casel megírta: az egyház a szentben is a Krisztus-misztériumot ünnepli, Róla beszél, Róla énekel. 3) A szentek ünnepeit nem annyira a magánköltészet terméseivel halmozták el; inkább a szentírást olvasták és énekelték az ünnepen, keresve benne azt, ami a szentben megvalósult.

Mindez elsősorban a misére igaz. A zsolozsma, márcsak terjedelme miatt is, alkalmasabb volt a szent egyéni megjelenítésére. De a legrégebb zsolozsmák még ebben is mértéktartóak. Ha végigfutok gondolatban az első századok szent-ünnepein, Keresztelő Szent Jánoson kívül (akinek szinte minden régi éneke a bibliát idézi) három-négy régi római szent jut eszembe, akiknek mártír-aktáiból „saját” zsolozsma-énekek készültek. Még Péter és Pál napját is az apostolok közös zsolozsmájával tartották, csak a laudeshez vettek néhány mondatot az Apostolok Cselekedetéből. Lőrinc vértanúságából drámai jeleneteket, példaadó szavakat idéztek fel az énekek, Ágnes antifonái, responzóriumi a szűzek szép odaadásának mintatételei lettek; azokat más szűzek ünnepére is átvitték. Az Ágota, Luca, Cecília, Kelemen életrajzából vett idézetek is inkább megjelenítésnek, mint magasztalásnak mondhatók.

Nem mond ellent ennek az ókeresztény kor néhány kiemelkedő himnusza. Szent Ambrusnak János apostolról, Lőrinc vértanúról, Ágnesről szóló énekében ugyan megjelennek az élet eseményei, de azok inkább „ugrópontok” a gondolatilag mély, költőileg szikrázó teológiai-liturgiai eszmélkedésekhez.

Az életrajz a következő néhány évszázadban is a szentek zsolozsmáinak fő forrása, többnyire szó szerinti idézve azt. Így áll előttünk András apostol, Kozma és Damján, Márton, Benedek alakja. Így is mindösszesen csak 10-15 szentről van szó, a többieket változatlanul a „közös” zsolozsmával ünneplik. A közös zsolozsmával, mely csak látzólag kevesebb, mint az egyéni poézis; valójában tisztább teológiai belátásokra ad indítást.

A valódi költői ciklusok, a szent életét részletesen elmondó és érényeit magasztaló „históriák” a középkorban jelennek meg. Van köztük gyarlóbb, de a többség gondolatilag kérélt, költőileg magas rendű alkotás. Elég a prózaiak közül például Szent Ágoston, a verses zsolozsmák közül Becket Szent Tamás, vagy éppen Szent István király kiváló zsolozsmáit megemlíteni.

Ehhez képest a barokk szent-énekek (jórészt paraliturgikus használatra szánt, anyanyelvű versezetek) többsége bizony már kissé „kaptafaköltészetnek” mondható. Megbecsülendő bennük az, hogy 8-10 strófában a latint nem értő népnek is elmondják a szent életét, egyúttal méltatják jelentőségét. Itt-ott felbukkan egy találó darab, vagy legalább strófa, verssor. A nagy átlag azonban nemcsak költőileg sablonos; vallási értelemben sem éri el a korábbi századok szintjét.

Mit szűrhetünk le ebből? Örüljünk, ha a katolikus költészet egy-egy szép szent-himnusszal ajándékozott meg bennünket. Élünk a szerényebb darabokkal is, ha mértéktartóak és igaz tiszteletre indítanak. Ám nincs baj akkor sem, ha egy szent ünnepére nincs róla szóló ének. Ott vannak a szentírásból vett énekek, a Commune Sanctorum (a „közös énekek”) gazdag és hitelesen katolikus kincstára. Mert: „Dicsőséges az Isten az ő szentjeiben”, és: „Drágalátos az Úr szemében az ő szentjeinek halála”, és: „Boldogok a tisztaszívűek, mert ők meglátják az Istent”, és: „Az Úrnak kelyhét itták, és az ő barátai lettek”, és: „Az igazaknak tanácsában s gyülekezetében nagyok az Úrnak cselekedetei”.

Jegyzetek a liturgiáról

10. Sajnálom,

ha valaki azt hiszi, bántani akarom kedves emlékeit. És semmit sem akarok kevésbé, mint a költő tiszteletre méltó alakját sérteni. Néha mégis rá kell kényszerítenünk magunkat arra, hogy az igazsággal szembenézzünk. Az „Ó gyönyörűszép”-ről van szó, s amiért előveszem, nem csak a karácsonyi énekek sokszor elpanaszolt felhígulása, hanem mert egy általánosabb tanuláshoz szeretnék eljutni. Tudom, hogy az olvasó az alábbiakkal szemben az ének népszerűségére fog hivatkozni, s én sem azért írok, hogy holnaptól betiltsuk azt. Három dologról van itt szó: 1. Legyünk kissé tudatosabbak énekeink szövegét illetően, tegyük őket az egyház hittani–liturgikus–himnológiai hagyományainak mérlegére, ami viszont elsőrendűen értékes, azzal tápláljuk hittudásunkat. 2. Vigyázzunk, mit engedünk be a liturgiába, mit nyilvánítunk a liturgiában „alkalmas éneknek” (cantus aptus). 3. Aki a templomi énekgyakorlatot irányítja, részesítse előnyben az igazi értékeket, s lassanként kezdje „elfelejteni” a problematikus darabokat.

Bizonyos népies báj nem tagadható el a dallamtól, „viszi” a szöveget. De végiggondoltuk-e egyszer figyelmesen, hogy mit éneklünk? Mondjuk például azt, hogy „égszemű gyermek, csöpp rózsalevél”. Az anyai szív sok mindennel elbecézgeti gyermekét, de azért a világminőség jászolban fekvő Teremtő Urát talán mégis túlzás csöpp rózsalevélnek nevezni? Nem bánom, legyen „csöpp” és „égszemű”; de valljuk meg, ez is inkább a templomi giccs-festészetet idézi föl, mintsem a keresztény művészet komolyságát.

„Kisdedként az édes úr jászolában megsimul”. Az „édes”-t a keresztény költészet az ízelelssel összefüggő képekben használja („Ízelejétek és lássátok, milyen édes az Úr”), vagy (az egyéni pietásban, s nem a liturgiában) az amor sanctus kifejezésére Jézus nevéhez kapcsolva így: „édes Jézusom”. Hogy hangzana ez: „édes Krisztus?” Ugyanígy hangzik az „édes úr”, ami ráadásul a 19. századi magyar rétegnyelv használatában egészen mást jelentett. – És az édes úr jászolában „megsimul” ahelyett, hogy egyszerűen „feküdne” (jacet). Rímkényszer? Simul azt

jelenti: 'nagyobb felületen lágyan érintkezik valamivel, valakinek a testével', vagy: 'alkalmazkodik, idomul, hasonul valamihez' (Értelmező Szótár). Mindaz, amit a jászolban fekvő Jézusról tudunk, idegen a *megsimul*/konnotációjától.

Az ostya egyszerre „ér” (a szentségeket szoktuk a kegyelem élővíz-forrásainak nevezni, de a eukarisztikus *kenyeret* kifejezetten nem), ugyanakkor hópehely és (ismét csöpp:) búzakenyér. Rádásul az ostyában az édes Úr „téged szomjaz, rádborul”. Ha a „ráborul” szó fizikai értelmétől el is tekintünk, második értelmét ('valaki felsőtestével ráhajol, ránehezedik valakire, valamire') a hópehely-ostyában lévő Krisztusra mondani legalábbis *pūs auriculis offensa*. Az pedig, hogy Ő „egy világgal ér fel” szinte istenkáromlás. „Felér” a magyar nyelvben nem azt jelenti, hogy 'többet ér', hanem hogy eléri valami értékét, értékével egyenlő. Krisztus nem eléri a világ értékét, hanem azzal összemérhetetlen.

Az értelmi hibákon túl, a gondolatilag elfogadható szavak is stilárisan azt az édeskés, szentimentális hangvételt idézik, mely annyira idegen a liturgiától és a keresztény hagyománytól.

Valaki azzal védte a szöveget, hogy „a költészetben nem szabad mindent szóról szóra venni”. Igaz, a költészet sajátja a képes beszéd, a sűrített szólásmód. De a képeknek illeszkedniük kell egymáshoz és az ábrázolt valósághoz. A líra nem tudomány, de azért logika. Még inkább igaz ez a vallási költészetre, s leginkább a liturgiába beemelt szövegre, mely a hit igazságainak hordozója („lex credendi legem statuat supplicandi”). A nagy himnuszköltők tanúsítják, hogy ez a mérce nem zárja ki a költőiséget, – legföljebb a zavarosságot.

Tehát: Gondolkodjunk is énekeink szövegén. Általában nem azért, hogy hibát találjunk bennük, hanem hogy igaz hitet tanuljunk belőlük. És most gyorsan vegyük elő a karácsony valamely liturgikus énekszövegét vagy egy őskeresztény himnuszt, hogy kicsit kimosakodjunk a szirupból!

ÉNEKES ZSOLOZSMA az Esztergomi Breviárium alapján a Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom kiadványai): **0.** Népszolozsmák. – **1/A.** Nappali zsolnároskönyv (Diurnále). **I/B.** Éjszakai zsolnároskönyv (Nokturnále). **II/A.** Ádventi Diurnále. **III/A.** Karácsonyi Diurnále. **IV/A.** Nagyböjti Diurnále. **V/A.** Húsvéti Diurnále. (**VI.** A Szent Háromnap zsolozsmái – megjelenés előtt.) **VII/A.** A szentek közös zsolozsmái (Diurnále). – **Psalterium latino-hungaricum – Latin-magyar zsolnároskönyv.**

EGYHÁZZENEI FÜZETEK (A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem egyházzenei tanszékének és a Magyar Egyházzenei Társaságnak közös kiadványai):

I. folyam (Tankönyvek): I/3. Katolikus liturgika: A zsolozsma (Dobszay L.) I/4. Katolikus liturgika: Az egyházi év (Barsi B.) I/6. Liturgikus latin nyelvkönyv (Mátyás E.) I/7. A keresztény istentisztelet I. (Hafenscher K.) I/8. A magyar egyházzenetörténet forrásai (Dobszay L.) I/9. A himnusz (Szendrei J.) I/10. Latin-magyar himnáríum (Dobszay L.) I/11. A graduál-antifonák középkori kapcsolatai (Papp A.) I/12. A római mise énekeirendje (Dobszay L.) I/13. Rövid bevezetés a zsidó liturgiába (Schmelowszky Á.)

II. folyam (Gregorián műfajok): II/1. Az alleluja (Szendrei J.) II/2. Az antifona (Dobszay L.) II/3. A responsorium (Szendrei J.) II/4. Gregorián példatár egyházzene tanszakok számára. II/5. Psalmorum Melodia (Dobszay L.) II/6. Responsoria de Psalmista (Dobszay L.)

III. folyam (Egyházi kórusművek): III/1. Lassus: Nyolc Magnificat. III/2. Fux: Ádventi Offertoriumok. III/3. Lotti: Mise-tételek. III/4. Resinarius: Responsóriumok. III/5. Polifon vesperás-zsolnárok és antifonák a Rhau-gyűjteményből. III/6. Dufay: 15 himnusz. III/7: Középkori angol carolok. III/8: Palestrina: Himnuszok. III/9. Korai polifónia I. A kezdetektől a Codex Calixtinusig (Mezei J.). III/10. Genfi zsolnárok négy szőlamban Claude Goudimel harmóniáival I-II. III/11. Schein: 18 karácsonyi korál. III/12: Kétszólamú reneszánsz kórustételek (egyneműkarra). III/13. Bicinia Sacra.

IV. folyam (Hangfelvételek): A magyar népének népzenei felvételeken, 8 kazetta (Dobszay L., Németh I.). – Éneklő Egyház I-VI. kazetta.

Dobszay L. liturgiai tárgyú könyvei: A magyar népének. – Zsolnárelmélkedések, zsolnármagyarázatok. – A szentmise magyarázata. – Jegyzetek a liturgiáról. – Barsi B. – Dobszay L.: „Íme, most fölme gyünk Jeruzsálembe”.

Kaphatók a Zeneakadémia egyházzenei tanszékén (VI. Vörösmarty utca 35.) — Egyéb információk, olvasnivalók: a www.egyhazzene.hu honlapon.

A „GONDOLKODÓ” füzetek: egyszemélyes, ingyenes folyóirat. Azokhoz szól, akik a katolikus dogmához hűséggel, ugyanakkor előítéletek nélkül eszmélkednek az egyház és világ, hitélet és kultúra, liturgia és társadalmi élet dolgairól.

A füzetek függelékében kapnak helyet az Új Emberben éveken át fenntartott, 2002-ben megszűnt „Jegyzetek a liturgiáról” rovat további folytatott darabjai.

A fórum egy értelmiségi személyes nézeteinek ad hangot. Szeretné azt a nyugodt, tárgyyszerű, elemző, ugyanakkor szükség szerint kritikai hangot megütni, mely nemcsak a gondolkodó értelmiség hagyományainak megfelelő, hanem a katolikus egyház szellemi életében is évszázadokon át normálisnak számított.

Személy szerint szívesen fogadok észrevételeket, bírálatokat. Elgondolkodom rajta, s értelem szerint visszatérek az azokban felvetett témákhoz. De ez a fórum személyes vita lefolytatására nem alkalmas, így a levelekre nyilvános választ nem tudok adni.

Évente 10 szám megjelenését tervezem (a tanév folyamán havonként egyet). A számonként két liturgikus jegyzet az Új Ember rovat hajdani kététhetes megjelenési ciklusának felel meg.

A füzetet saját költségemen nyomtatom és ingyenesen bocsátom rendelkezésre. Köszönettel veszem, ha valaki önkéntesen és tetszés szerinti mértékben hozzá akar járulni a költségekhez. A füzet postázásának egyetlen feltétele az, hogy az érdeklődő egy levélben kérje a füzet megküldését, s évente adjon fel tíz darab, önmagának megcímezett, felbélyegzett közepes vagy nagy alakú borítékot a következő címre: Dobszay László, 1024 Budapest, Keleti Károly u. 11/A. II. 9.
